

**Akademie věd
České republiky**

Teze disertace
k získání vědeckého titulu „doktor věd“
ve skupině vědy filologické

Raně novověké biblické drama v českých zemích

Komise pro obhajoby doktorských disertací v oboru Bohemistika

Mgr. Magdaléna Jacková, Ph.D.

Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i.

Praha 2022

Obsah

I. Úvod	4
II. Biblické drama – definice pojmu	6
III. Biblické drama v českých zemích	8
IV. Překlady a adaptace	11
V. Metrická struktura	13
VI. Stavba her	15
VII. Žánrové zařazení her	20
VIII. Scénické poznámky a scénická realizace	22
IX. Hry s biblickými náměty v pobělohorském období	26
X. Resumé	28
XI. Seznam literatury	30

I. Úvod

16. století, především jeho druhá polovina, bylo v řadě evropských zemí zlatým věkem biblických her. Platí to i pro české země, kde tyto hry představují mezi dochovanými texty z předbělohorského období nejpočetněji zastoupený typ dramatu. Mezi českými badateli se však biblická dramata dosud netěšila příliš velkému zájmu. Z dnes známých šestnácti jich bylo až donedávna v novodobém vydání k dispozici osm: tři komedie Pavla Kyrmezera, anonymní *Komedia o králi Šalomůnovi*, tragédie o knězi Élímu od Jana Záhrobského a *Komedia z knihy Ruth*, vybraná Juraje Tesáka Mošovského, dále německá hra Matthiase Meissnera o praotci Abrahamovi a latinské drama J. A. Komenského se stejným námětem. Kromě uvedených kompletních textů vyšly pod konvenčními názvy *Helluo a Judaeus* a *Polapená nevěra* ještě části anonymní *Historie duchovní o Samsonovi*. Až na výjimky se však jedná spíše o čtenářské než kritické edice, z velké části navíc pocházející z 19. nebo prvních dvou třetin 20. století. Dalších osm dramatu, čtyři česká a čtyři latinská, zatím zůstávalo dostupných pouze v původních tiscích.

Také literatura o bohemikálním biblickém dramatu je poměrně skromná, zejména ve srovnání s jinými zeměmi. Dílčí studie mu věnovali literární historici (např. Josef Hrabák, Jaroslav Kolár, Milan Kopecký), z teatrologů se jím nejvíce zabývala Milena Cesnaková-Michalcová. Informace o biblických hrách můžeme čerpat i z obecných dějin divadla nebo literatury, encyklopedií či úvodů k jednotlivým edicím. Aniž však chceme zmenšovat význam těchto děl, je třeba vzít v úvahu, že poznatky v nich obsažené jsou často spíše stručné a obecné, vyžadující zpřesnění nebo doplnění. Chybí zvláště zasazení her do kontextu soudobého evropského dramatu i detailnější srovnání s jejich předlohami (v případě překladů a adaptací) a biblickými hrami z jiných zemí.

Předkládaná práce tak představuje vůbec první monografii o bohemikálním biblickém dramatu. Jako taková si klade za cíl poskytnout přesnější obraz o tomto žánru, představit ho ve větší šíři než

doposud, pokusit se poopravit některá podle našeho názoru nesprávná tvrzení a doplnit onen zmiňovaný chybějící kontext. Dramata sleduji primárně z pohledu teatrologického, zaměřuji se proto v první řadě na jejich strukturu, stavbu děje a ty odlišnosti od biblické předlohy, které souvisejí s převodem do dramatické formy. Stranou ponechávám podrobnější analýzy jazykové, versologické, biblistické apod. V centru mojí pozornosti stojí drama českojazyčné, proto jsou kapitoly věnovány jen těm námětům, na něž alespoň jedna hra v českém jazyce vznikla. Z tohoto důvodu nemají samostatnou kapitolu Josef a Gedeon, protagonisté dvou latinských dramat Ondřeje Rochotského. Oba tyto texty však беру v úvahu alespoň v závěrečném shrnutí. Ostatní latinská i jediné dochované německé drama rozebírám v příslušných kapitolách. Kromě bohemikálních textů se navíc zabývám jejich předlohami nebo jinými dramaty se stejným námětem především z německého jazykového prostoru.

II. Biblické drama – definice pojmu

V úvodu k výboru *České humanistické drama* Milan Kopecký píše, že si „literární historie konvenčně ponechává termín 'biblická hra' pro hry těžící ze Starého Zákona“.¹ Drama Pavla Kyrmezera, zpracovávající novozákonní parabolou o chudém Lazarovi a boháči, ho pak vede k tvrzení, že česká tvorba se poněkud „vymyká z tradičního vymezení biblického dramatu jako útvaru se starozákonní tematikou“.² Pokud bychom se však drželi uvedeného tradičního vymezení, museli bychom ze skupiny biblických her vyřadit mj. všechna dramata o Janu Křtiteli, marnotratném synu nebo právě Lazarovi a boháči, které přitom mimo české země tvoří podstatnou část dramatické produkce.

Druhou možností by bylo označit jako biblické drama všechny hry čerpající námět z Bible, jak to učinili např. autoři monografie *Enacting the Bible in Medieval and Early Modern Drama*.³ V tom případě by ale zkoumaný materiál zahrnoval i dramata s vánoční, pašijovou či velikonoční tematikou. Předmětem zkoumání by se pak musely stát mj. i lidové hry ze 17. a první poloviny 18. století, což přesahuje možnosti této publikace.

V předkládané práci proto vycházím z tematického vymezení biblického dramatu tak, jak ho ve své monografii chápe např. Wolfram Washof,⁴ jehož pojetí představuje kompromis mezi oběma zmíněnými skupinami. Washof sice pojem „biblické drama“ výslovně nedefinuje, z materiálu, který v knize analyzuje, však vyplývá, že pod něj zařazuje všechna dramata s biblickými náměty právě s výjimkou her pašijových, velikonočních a vánočních. Tento výběr má své odůvodnění v názorech Martina Luthera, který se vůči pašijovým hrám stavěl kriticky a obecně nesouhlasil se spojováním divadelních prvků s liturgií či jinými

¹ Kopecký, Milan (ed.): *České humanistické drama*, Praha 1986, s. 8.

² *Ibid.*, s. 11.

³ Goodblatt, Chanita – von Contzen, Eva (eds.): *Enacting the Bible in Medieval and Early Modern Drama*, Manchester 2020.

⁴ Washof, Wolfram: *Die Bibel auf der Bühne*, Münster 2007.

náboženskými obřady, k němuž docházelo např. ve vánočních a tříkrálových hrách, v procesí na Květnou neděli apod. Lutherovy názory přispěly k tomu, že biblické drama tak, jak je pojmáno v této práci, se i formou odlišilo od tří výše uvedených skupin. Na rozdíl od nich se totiž rozvíjelo v užším spojení se školským prostředím a ve větší návaznosti na antické drama znovuobjevené v době humanismu.

III. Biblické drama v českých zemích

Lutherovy názory nepochybně přispěly k tomu, že se biblické drama stalo celoevropským fenoménem. Velké popularitě se těšilo v německých zemích a v Nizozemí, biblické hry vznikaly i ve Francii, v Anglii aj. V německém jazykovém prostoru, odkud české země přebíraly nejvíce podnětů, se biblická dramata objevují od počátku 16. století, nejstarší dnes známou hrou je *Parabel vom verlorenen Sohn* od Burkarda Waldise (asi 1490–1556), hraná r. 1527 v Rize. Že však biblické hry vznikaly už dříve, dokazuje mj. drama *Der Reich mann vnd Lazarus*, které pochází nejpozději z druhého desetiletí 16. století, ačkoli se dochovalo pouze v pozdějším opisu.

Do vývoje divadla v českých zemích negativně zasáhlo husitství jak celkově složitými poměry, tak odporem radikálnějších křídel husitů proti světské zábavě i vůči náboženským hrám. Ačkoli s konsolidací situace nastává od konce 15. století jisté oživení, na přerušovaný vývoj se již nepodařilo zcela navázat. V oblasti duchovního divadla se zde na rozdíl od jiných zemí např. nerozvinuly velké pašijové cykly pořádané měšťany (výjimkou představuje tzv. *Chebská pašijová hra, Egerers Passionsspiel*). Také biblické drama dorazilo do českých zemí s jistým zpožděním. První doloženou biblickou hrou předvedenou na pražské univerzitě je latinská *Susanna* od neznámého autora, která se hrála 9. 8. 1538.⁵ Ve stejném roce došlo k prvnímu doloženému představení vernakulární biblické hry, konkrétně dvou německých her o Júdit a o Zuzaně v Chebu.⁶ České hry se zřejmě objevily až později, první dnes známou původní hrou v češtině je teprve *Komedia o bohatci a Lazarovi* od Pavla Kyrmezera, vydaná r. 1566. Podle dochovaných textů nastává

⁵ *Liber decanorum facultatis philosophicae Universitatis Pragensis, ab anno Christi 1367 usque ad annum 1585. Pars II.*, Monumenta historica Universitatis Carolo-Ferdinande. Pragensis, Praha 1832, s. 322.

⁶ Wolkan, Rudolf: *Böhmens Antheil an der deutschen Litteratur des XVI. Jahrhunderts*, Prag 1894, s. 378, 379.

největší rozmach bohemikálního biblického dramatu teprve v 80. letech 16. století. Celkem se z českých zemí dochovalo 16 textů, které v souladu s vymezením uvedeným v úvodu můžeme označit jako biblická dramata:

- 1) Mikuláš Konáč z Hodiškova (kolem 1480 /1485–1546): **Hra z historií Judith pilně vybraná**, tisk 1547. Překlad hry *Tragedia des Buchs Iudith* Joachima Greffa (tisk 1536).
- 2) Mikuláš Vrána z Litomyšle: **Komedia česká o ctné a šlechteté vdově Júdit**. Překlad hry Hanse Sachse vydaný tiskem r. 1605, který však pravděpodobně vznikl již dříve, snad v 60. letech 16. století.
- 3) Pavel Kyrmezer († 1589): **Komedia česká o bohatci a Lazarovi**, tisk 1566.
- 4) Jan Aquila z Plavče (asi 1520–asi 1573/4): **Toboeus**. Hra vznikla r. 1569, tiskem vyšla až r. 1587.
- 5) **Komedia o králi Šalomůnovi**. Anonymní český překlad hry Sixta Bircka (1501–1554) *Sapientia Salomonis* se hrál r. 1571 v Praze, kdy zřejmě také poprvé vyšel tiskem. Dochovalo se však pouze druhé vydání z r. 1604. Překlad, na němž se zřejmě podíleli i žáci, vznikl ve škole sv. Štěpána Velikého na Novém Městě pražském.
- 6) Pavel Kyrmezer: **Komedia nová o vdově**, tisk 1573. Adaptace hry **Ein schön Teütsch geistlich Spil Von der Witfraw** Leonharda Culmanna (asi 1500 /1501–1562) z r. 1544.
- 7) Matthaues Meissner (1543–po 1600): **Ein neu Biblisches Spil, von dem erschrocklichen untergang Sodom und Gomorra. Item: von der opfferung Isaac**, 1579.
- 8) Pavel Kyrmezer: **Komédie o Tobiašovi**, tisk 1581. Kyrmezer ji napsal při příležitosti sňatku Arkleba z Kunovic s Alžbětou ze Šternberka.
- 9) Jan Záhrobský z Těšína (kolem 1523– 1590): **Traica historia vo knězi neb knížeti Héli a jeho synech**, tisk 1582.
- 10) **Daniel Stodolius z Požova: Nová žalostivá hra z Biblí svaté vybraná o strašlivém podvrácení Sodomy a Gomorry a o obětování Isaáka**, tisk 1586. Překlad hry Mattheuse Meissnera (č. 7).
- 11) Juraj Tesák Mošovský (asi 1547–1617): **Komédie z knihy Zákona božího, jenž slove Ruth, vybraná**, tisk 1604.
- 12) Ondřej Rochotský (kolem 1583–po 1622): **Gedeon** (1606).
- 13) Ondřej Rochotský: **Iosephiados** (1607–8).
- 14) Anonym: **Historia duchovní o Samsonovi**, tisk 1608.

15) Georgius Dingenauer (1571–1631): **Tobias Junior**. Hra vznikla při příležitosti sňatku Václava Viléma Popela z Lobkovic s Markétou Františkou z Ditrichštejna, neteří kardinála Františka Ditrichštejna (1570–1636).

16) Jan Amos Komenský: **Abrahamus patriarcha** (1641).

Biblické hry tvořily v 16. století podstatnou součást školského repertoáru, hrály se na univerzitách i v tzv. latinských školách, odpovídajícím zhruba dnešním gymnáziím. S tím souvisí profesní zaměření jejich autorů, mezi nimiž (stejně jako v německých zemích) převažují duchovní a učitelé. Z osmi autorů jedenácti původních biblických her jich do této kategorie zmíněných pedagogických povolání spadá šest.

Kromě studentů provozovali divadlo i měšťané, především prostřednictvím tzv. literátských bratrstev, laických organizací působících při chrámu. Tato bratrstva zpravidla plnila funkci kostelního sboru a vedle zpěvu patřilo k jejich činnostem mj. právě nacvičování divadelních her. Divadlo mohli hrát také příslušníci nějakého cechu, např. 7. 2. 1577 předvedli krejčovští tovaryši v Jindřichově Hradci na zámku komedii o marnotratném synu.⁷ Vedle latinských kusů tak vznikaly i četné hry ve vernakulárních jazycích, provozované pod širým nebem, případně v uzavřených prostorách, jako byl zámek či radnice.

⁷ Černý František (ed.): *Dějiny českého divadla I*, Praha 1968, s. 360.

IV. Překlady a adaptace

Ze šestnácti dramát, která v této knize zahrnují do skupiny biblických her, jich nemá žádnou zjištěnou předlohu jedenáct. Zaměříme-li se ovšem pouze na českojazyčné texty, zjistíme, že na pět původních kusů připadají čtyři překlady a jedna adaptace, poměr se tedy v této skupině mění na 50:50. Latinské hry stejně jako jediná dochovaná německá jsou všechny původní, vzhledem k nízkému počtu dnes známých textů z toho však stěží můžeme vyvozovat nějaké závěry, zejména v případě německých dramát.

„Do období renesance se datuje začátek zřetelného rozlišování tvorby původní a přeložené“, píše v úvodu k edici životopisu sv. Jana Nepomuckého od Maxmiliána Větrovského Alena Bočková a pokračuje: „Nepůvodní díla byla již označena jako překlady, uváděl se autor i jazyk předlohy, případně také verze, přes které byl překlad pořízen“.⁸ Toto tvrzení se ale týká především překladů klasických autorů z latiny, v překládání soudobé dramatické produkce převládala, zdá se, jiná praxe. V anonymní *Komedii o králi Šalomounovi* se tak nikde nedozvíme, že se jedná o překlad. V dedikaci se píše, že neznámí autoři hru přímo napsali: „Vo to jsme se společně přičinili, / tuto komedii svatou sepsali“.⁹ Konáč a Vrána se zmiňují o tom, že hry o Júdit přeložili z němčiny, název i autor originálu však v obou případech zůstává utajený. Konáč navíc příslušnou informaci nepřináší v titulu, ale až v dedikaci. Jediný Daniel Stodolius z Požova čtenáře informuje, že *Nová hra žalostivá* byla původně „složená v německé řeči od Matthiáše Meysnera“. Také Pavel Kyrmezer snad chápal *Komedii o vdově* jako své samostatné dílo, protože o Culmannově předloze mlčí.

V hlavních textech her se překladatelé poměrně přesně drží originálu. Zachovávají obsah i pořadí jednotlivých scén, rozdělení do dějství, postavy a ani po textové stránce se zásadně neodchylují. Autoři

⁸ Bočková, Alena: *Historia S. Joannis Nepomuceni. Zpráva historická o životě sv. Jana Nepomuckého aneb Podoby barokního překladu*. Praha 2015, 106.

⁹ Zíbrt, Čeněk: *Markolt a Nevím v literatuře staročeské*, Praha 1909, s. 131.

Komedie o králi Šalomůnovi a Stodolius pouze rozšiřují party komických postav Markolta a Blázna, posilují jejich misogynický charakter a přidávají do jejich replik prvky matrimoniální komiky. Pavel Kyrmezer v *Komedii nové o vdově* naopak do původního textu připsal vlastní postavy i celé scény, jinak uspořádal děj a i v přeložených částech občas postupuje velmi samostatně.

Zcela původní jsou u překladů i u Kyrmezerovy adaptace dedikace, jinak se překladatelé od originálů nejvíce odchyľují ve vedlejších částech. Ani to však neplatí vždycky. Vrána i tyto pasáže překládá přesně, stejně tak Stodolius, pokud jde o prolog a epilog, a do velké míry i Konáč. Nejsamostatněji v tomto směru postupoval autor *Komedie o králi Šalomůnovi*. Ponechal sice v překladu stejný počet chorů, změnil však jejich umístění tak, že zrušil v originále naznačené rozdělení hry na dvě části. S výjimkou prvního choru se navíc všechny vedlejší části liší od původních i obsahově. V originále je jejich hlavním námětem moudrost, v *Komedii o králi Šalomůnovi* v nich najdeme celou řadu témat, od obecného nářku nad stavem světa, přes chorus o vlastnostech dobrého soudce po kritiku soukromých učitelů.

V. Metrická struktura

Jedním rysem, kterým se alespoň na první pohled překlady a adaptace od originálů výrazně liší, je metrická struktura. Joachim Greff, Hans Sachs, Mattheus Meissner i Leonhard Culmann použili ve svých dramatech tzv. *Knittelvers*, jehož určujícím znakem je sdružený rým. Až na Culmanna zvolili jeho „přísnější“ formu (*der strenge Knittelvers*), tedy verš osmislabičný.

Všichni tři překladatelé z němčiny i Kyrmezer v *Komedii nové o vdově* ponechali sdružený rým, změnili však rozměr verše. Kyrmezer nahradil Culmannův volný *Knittelvers* jedenáctislabičnými verši, Vrána přeložil Sachsovu *Die Judith* dvanáctislabičným veršem, Stodolius Meissnerovu hru desetislabičným (kromě prologu, argumenta a jedné Abrahamovy modlitby, které jsou psané v oktosylabech). V Konáčově překladu se střídají osmislabičné a jedenáctislabičné verše, jednou zazní sapfická strofa, na níž navazuje pasáž v sedmislabičných a šestislabičných verších se střídavým rýmem (kromě veršů 1063–6). Podobnou metodu zvolil i autor *Komedie o králi Šalomounovi*, když nahradil jambické trimetry originálu sdruženě rýmovanými, převážně osmislabičnými verši, které občas střídá verš jedenáctislabičný. Hendekasylab je použitý v úvodním argumentu, v monologu, v němž Šalomoun popisuje svůj sen (I,3), v Heroltových hlášeních (I,5, III,1), při zahájení soudu (III,2) a v rozhovoru Sadoca a Zabuta (IV,1). Dále je jedenáctislabičným veršem napsán prolog / dedikace, epilog a 1. a 5. chorus, zatímco 2. chorus má formu sapfické strofy.

Také v původních vernakulárních hrách převažuje verš osmislabičný (Kyrmezerova *Komedie o Tobiášovi*, Meissnerova *Ein neu Biblisches Spil*, z většiny Záhrobského *Héli* a Tesákova *Komedie z knihy Ruth*) a jedenáctislabičný (Kyrmezerova *Komedia o bohatci a Lazarovi*, *Historia duchovní o Samsonovi*). Pouze Záhrobský v *Hélim* občas přidal i verš desetislabičný (I,4–5) a devítislabičný (II,3) a prolog

a epilog *Historie duchovní o Samsonovi* „je složen veršem v podstatě čtrnáctislabičným“.¹⁰

Základním veršem latinských dramát je jambický trimetr, který Rochotský doplňuje ještě o jambické senáry a oktonáry.

¹⁰ Hrabák, Josef: „Poznámky o verši českého dramatu v období renesance“, in *Franku Wollmanovi k sedmdesátinám. Sborník prací*, Praha 1958, s. 583.

VI. Stavba her

Všechny bohemikální biblické hry obsahují v tištěné podobě dělení na dějství a většina i na scény. V druhém bodě představují výjimku Vránova *Komedia o Júdit*, kde je to ovšem v souladu s originálem, z původních her jen Kyrmezerova *Komedia o bohatci a Lazarovi* a Tesákova *Komedie z knihy Ruth*. Ta se také jako jediná vymyká počtem jednání, kterých má šest, zatímco ostatní dramata jsou pětiaktová.

Rozdělení na dějství a scény přitom ještě kolem poloviny 16. století nebylo ve vernakulárním dramatu nijak závaznou normou. V německojazyčném školském dramatu ho poprvé použil Joachim Greff, a to již ve svých prvních dvou dramatech, která vyšla tiskem r. 1535. V o čtyři roky později vytištěné německé hře Sixta Bircka o Júdit žádné takové rozdělení nenajdeme (na rozdíl od její latinské verze), stejně jako u *Tobiase Hanse Ackermanna* z téhož roku, v němž je členění na jednání a scény až dílem pozdějších vydavatelů. Situace se nemění ani v následujících dvou desetiletích. Důkazem je např. hra Jörga Wickrama o Tóbijášovi, rozdělená jen do dvou hracích dnů, nebo drama Simona Gerengela o Janu Křtiteli (tisk 1553) postrádající jakékoli vnitřní členění. Pouze na dějství dělí své hry také Hans Sachs, přičemž jejich počet je různorodý a svým rozsahem tato jednání často odpovídají spíše scénám.

Vedlejší části ve vernakulárních hrách

S výjimkou *Héliho*, který v té podobě, jakou máme dnes k dispozici, žádné vedlejší části neobsahuje, mají všechny vernakulární hry prolog a epilog.

Obvyklým prvkem prologů je přivítání diváků, prosba o jejich pozornost a shovívavost, zdůraznění „svatého“, poučného námětu, případně uvedení konkrétní biblické knihy či místa, odkud autor čerpal námět. V prolozích druhého typu se autoři kromě toho soustředí především na ideový výklad biblického příběhu, takže funkce těchto částí je podobná jako u epilogu. Například v prologu Kyrmezerovy

Komedie o bohatci a Lazarovi se divák dozví, že dramatinizované podobnosti poskytuje poučení o „nejednotajném životě“ i konci boháče a chudáka, následující *argumentum* pak líčí konkrétní obsah hry.

Až na *Héliho* mají všechny rozebírané vernakulární hry také závěrečnou část nazvanou epilog, závírka apod. Pozoruhodná je v tomto ohledu Tesákova *Komedie z knihy Ruth* s epilogy po každém ze šesti dějství.

Epilogy často začínají oslovením diváků a poděkováním za to, že přišli. Jejich hlavním obsahem bývá morální ponaučení plynoucí ze hry. Velmi systematicky postupuje např. Meissner, který epilog *Ein neu Biblisches Spil* rozdělil do 12 bodů věnovaných jednotlivých postavám, z nichž každá symbolizuje jiné naučení. Lze v tom tušit inspiraci dramaty H. Sachse. Podobně si počíná Tesák, který v každém epilogu uvádí doporučení pro konkrétní skupiny podle obsahu předcházejícího dějství. Také Kyrmezer se v „zavírání vši komedie“ v *Komedii o bohatci a Lazarovi* obrací k boháčům, pro něž má být právě shlednutý kus varováním, i k chudákům, kteří v něm mají najít útěchu.

Jindy se autoři v závěrečné pasáži věnují jen jedné či dvěma otázkám nebo obecnějším myšlenkám. Kyrmezer v epilogu *Komedie o Tobiášovi* probírá problematiku manželství, v *Komedii o vdově* jednak ukazuje zkaženost dnešního světa, jednak zdůrazňuje důležitost pevné víry v Boha. Anonymní autor *Historie duchovní o Samsonovi* zase v závěru hry rozvíjí tezi, že Bůh vždy chrání své věrné a pomáhá jim proti nepřátelům,

Žádná z původních vernakulárních her neobsahuje chory. Tyto výstupy najdeme pouze v *Komedii o králi Šalomůnovi* a Stodoliově překladu Meissnerovy tragédie. V obou textech se jedná o zpívané pasáže, jejichž námětem jsou úvahy na různá témata, které u Stodolia navazují na obsah předchozího aktu, v *Komedii o králi Šalomůnovi* je tato souvislost volnější.

Vedlejší části v latinských hrách

Všetchna latinská dramata mají prolog, který je ve třech případech oddělený od *argumenta* (Aquilův *Toboëus*, Rochotského *Iosephiados* a Komenského *Abrahamus*).

U neolatiných dramát bychom pravděpodobně očekávali větší inspiraci klasickými dramaty než u vernakulárních. Z prologů v bohemikálních biblických dramatech má snad nejbliže k starořímským komediím ten v Aquilově *Toboeovi*. Nacházejí se v něm terentiovské prvky, např. obrana proti případným pomlouvačům, vedená ovšem v křesťanském duchu. Aquila se hájí proti těm, kdo by jeho drama považovali za zlehčování svatých věcí, a zdůrazňuje křesťanský charakter hry. Plautovský moment se objevuje v poslední části prologu, kde autor představuje jednotlivé postavy. Odhlédneme-li od prozaické formy, částečně připomíná terentiovský prolog i Komenského *Abrahamus*, a to připomenutím předešlého představení. Naopak neobvyklou podobu má prolog v Dingenauerově hře o Tóbijášovi, v němž se postupně představují jednotlivé postavy a gratulují snoubencům. Tato forma prologu zřejmě souvisí jednak s určením dramatu jako slavnostní svatební hry, jednak s nastupujícím barokem.

Závěrečnou část pojmenovanou jako epilog antické komedie neznají. Z bohemikálních latinských her obsahují epilog pouze Aquilův *Toboeus* a Komenského *Abrahamus*. První z nich do určité míry připomíná plautovský závěr tím, že ho herci snad recitovali sborově (*epilogus in corona*) a že se v něm zdůrazňuje svatý a mravně prospěšný námět. Komenský v epilogu rozvíjí ideové poselství hry, což je typické pro soudobé drama, nikoli starořímské.

Kromě Dingenauerova dramatu *Tobias junior* nenajdeme v bohemikálních latinských hrách chory. Dingenauerovo pojetí chorů se již zcela liší od antických tragédií i soudobého dramatu. Jako chory totiž nejsou označeny samostatné scény oddělující jednotlivá dějství, ale závěrečné scény prvních tří dějství, které zároveň propojují hru se svatbou, na jejíž oslavu byla provozována..

Interludia

Oproti obecné představě interludií jako běžné části biblických dramát obsahuje tyto výstupy pouze jedna z bohemikálních her, a to *Historia duchovní o Samsonovi*. Přímo v textu zapsány nejsou, o jejich existenci však svědčí poznámka „Mezi tím přidány jsou pro kratochvíli pěkná intermedia po každém aktu“, vytištěná pod soupisem postav. Literární historik Milan Kopecký za interludia označil některé pasáže, v nichž

účinkuje postava jménem Helluo, příbuzný parazitů z antických komedií. Pod názvem *Helluo a Judaeus* Kopecký spojil a vydal části scén IV,5 a IV,6, v nichž Helluo donutí Žida, aby od něj odkoupil palici. Žid si pak stěžuje u rychtáře, který ale dá za pravdu Helluonovi. Podle Kopeckého se tyto výstupy považují za první projevy interludií v české literatuře.

Tato interpretace je ovšem poněkud zavádějící. Její nelogičnost je dána především tím, že výstupy s Židem představují pouze závěrečnou fázi Helluonovy pouti v textu *Historie duchovní o Samsonovi*. Poprvé se Helluo objevuje již ve scéně II,3. Jeho výstup souvisí s hlavním námětem tohoto aktu, jímž je výchova dětí. Helluo navazuje na dialog dvou přátel Eubula a Cleobula, kteří v předchozí scéně chválili Samsonova otce za to, že nenechal syna v mládí válet se doma, ale poslal ho do světa na zkušenou. Helluo s tímto názorem zásadně nesouhlasí. Nejlépe je podle něj mladým mužům doma u rodičů, kteří své děti nenechají trpět nouzí. Za tato slova ho vzápětí potrestá Ctnost (*Virtus*). Ta varuje před zahálkou, a aby Helluo dále nepletl rodičům hlavu, pro výstrahu ho zpolíčkuje. Znovu se Helluo zapojí do děje ve scéně III,4, kde vyjadřuje nadšení z blížící se Samsonovy svatby, na které se pořádně nají. Že si na svatbě skutečně užíval, dokazuje jeho nárek ve scéně IV,4. Bolí ho hlava a opět má hluboko do měšce. Teprve po předchozích přicházejí na řadu zmíněné Helluonovy výstupy s Židem. Helluo pojme plán prodat Židovi palici právě proto, aby získal zpět peníze, které prohýřil. Helluonovy výstupy lze tudíž jen stěží nazvat interludii, už proto, že interludia by se měla z definice odehrávat „mezi“ dějstvími nebo scénami. V *Historii duchovní o Samsonovi* jsou ale tyto pasáže součástí příslušných scén.

Historia duchovní o Samsonovi ovšem interludia nepochybně obsahovala, jak dokládá výše zmíněná poznámka. Příslušné scény možná v tisku jednoduše chybí, možná však odpověď nabízí krátká jednoaktová hříčka o manželské nevěře otištěná za doslovem, jež na rozdíl od *Historie duchovní o Samsonovi* není veřejnosti neznámá. Pod konvenčním názvem *Polapená nevěra* se dočkala několika vydání. Byla ovšem vždy chápána jako samostatný kus, přídavek či tzv. postludium k *Historii duchovní o Samsonovi*.

Při bližším zkoumání se nicméně zdá, že teze o *Polapené nevěře* jako „dodatku“ k hlavní hře nemusí být pravdivá. V tisku tento přídavek

není nijak nazván, od doslovu ke hře ho odděluje pouze grafický motiv. Proti označení *Polapené nevěry* za postludium dále hovoří i fakt, že takový útvar se, pokud je nám známo, nejen v jiných biblických hrách, ale ani v jiných raně novověkých dramatech nevyskytuje. Jako mnohem pravděpodobnější se podle mého soudu jeví varianta, že čtyři scény *Polapené nevěry* představují ona slibovaná „pěkná intermedia“, následující po prvních čtyřech dějstvích.

VII. Žánrové zařazení her

V oblasti žánrového zařazení her se situace u bohemikálních biblických her zdá být podobná jako v jiných zemích. Za příklad mohou posloužit dramata o Júdit. Martin Luther tuto biblickou knihu považoval za tragédii, protože předvádí v osobě Holoferna zpupnost a následný pád tyrana. Ve shodě s tím označil svou hru na toto téma za tragédii i J. Greff (Konáč v českém překladu používá jen obecný termín „hra“). Pro H. Sachse je *Die Judith* komedie, v úvodu ovšem upřesňuje, že se sice jedná o „duchovní komedii, ale také téměř tragédii“,¹¹ což M. Vrána ve svém překladu podává poněkud odlišně: „Uložili jsme hru pobožnou provoditi, / v komedii této pilně rozmluviti“.¹²

U původních biblických her z českých zemí dva autoři žánr neuvádějí (Dingenauer a Komenský). Meissner o *Ein neu Biblisches Spil* v názvu, prologu i epilogu píše jako o tragédii, v dedikaci ovšem vysvětluje, že přísně vzato se jedná spíše o tragikomedii, protože má šťastný konec. Za tragédii dále považuje neznámý autor i *Historii duchovní o Samsonovi*.

Všechny ostatní texty podle titulů patří mezi komedie. U *Komedie o bohatci a Lazarovi* je ovšem situace komplikovanější. Už samotný námět se vzpírá jednoznačnému zařazení – odehrává se v „měšťanském“ prostředí, což by hovořilo pro komedii, na druhou stranu oba hlavní hrdinové, kladný i záporný, umírají. Někteří z autorů své drammatizace tohoto podobenství nazývají jen hrou (*spil, actio*), drama J. Funckelina má v titulu „velmi veselá a prospěšná tragédie“ (*ein gantz lustige vnd nutzliche Tragoedi*). O *Komedii o bohatci a Lazarovi* Kyrmezer navzdory titulu a závěrečné části nazvané „zavírání vší komedie“ píše v prologu jako o tragédii: „nebo tato tragedie sepsaná, / z

¹¹ Ein geistlich comedie, / Doch schier vast gleich einer tragedie. Sachs, Hans: „Ein comedi, mit 16 personen zu recidirn, die Judith“, in *Hans Sachs 6*, Adalbert von Keller (ed.), Hildesheim 1964, s. 56.

¹² Jacková, Magdaléna–Linka, Jan: *Komedie nové a duchovní. Raně novověké biblické drama v českých zemích*. Praha 2021, s. 291.

gruntu Písma svatého jest vybraná“¹³. Termín „komedie“ zde tedy pravděpodobně používá v obecném smyslu „divadelní hra“, stejně jako Záhrobský, jehož *Traica historia* nese podtitul „komedia nová česká“.

¹³Kyrmezer, Pavel: „Komedia česká o bohatci a Lazarovi“, in *Divadelní hry Pavla Kyrmezera*, Milena Cesnaková-Michalcová (ed.), Bratislava 1956, s. 73.

VIII. Scénické poznámky a scénická realizace

Dalším charakteristickým rysem bohemikální produkce biblických dramát je malý počet těch, o nichž s jistotou víme, že byla uvedena na jevišti. Doklad o scénické realizaci máme pouze u dramát Meissnera, Aquily, Dingenauera, Komenského a snad i u *Komedie o králi Šalomůnovi*. S pravděpodobností hraničící s jistotou se naopak dá říci, že Konáč ani Vrána nepřekládali hry o Júdit pro konkrétní představení, to samé platí o Tesákově *Komedii z knihy Ruth* a *Historii duchovní o Samsonovi*. U ostatních původních her nám pro potvrzení konkrétního představení chybí důkaz.

Scénické poznámky

Co se týče překladů, v nich se autoři drží originálů, kde jsou poznámky většinou minimální. Z původních her jsou na poznámky relativně bohaté Kyrmezerova *Komedia o bohatci a Lazarovi*, Tesáková *Komedie z knihy Ruth* a Komenského *Abrahamus*. Kromě příchodů a odchodů postav se týkají dalších pohybů – postavy často někam běží, procházejí se, na scéně se tančí apod. Četné jsou poznámky zachycující gesta (Boháč objímá svou ženu, Kněz se v *Komedii z knihy Ruth* se „opřáhne pěstí“ na pachole, které mu šeptá, aby zkrátil svatební obřad, jindy postavy hrozí prstem), způsob mluvy nebo emoce, které mají být řeči vyjádřeny, (Boháč „vskakuje paní v řeč“, jindy jde do domu „s hněvem“, Rút mluví s pláčem, čert Kvasnička šeptá Boháčovi do ucha) nebo jiné scénické akce (Parmeno žene Lazara ven z domu, Bóaz přehazuje lopatou ječmen a pak večeří, pacholata ho obsluhují trubači troubí a nalévá se víno). Jiné poznámky poskytují informace o rekvizitách a kostýmech – Boháč má kožich a prsteny, čerti řetězy, Bóaz lopatu, Kornyfl si nese stoličku, Smrt střílí z luku, Abraham potřebuje meč a provazy na spoutání Izáka apod. V Komenského *Abrahamovi* poznámky částečně prozrazují i podobu jeviště, které bylo rozčleněné oponami. Např. ve scéně I,2 chce Abraham Sáře vyprávět, co mu Bůh sdělil, na místě, kde je nikdo neuslyší. Oba se proto „vzdálí

od opony do středu jeviště, kde Abraham začne mluvit“.¹⁴

V ostatních hrách jsou scénické poznámky mnohem méně četné, Aquilův *Toboeus* a *Historia duchovní o Samsonovi* je dokonce zcela postrádají, stejně jako Dingenauerův *Tobias junior*. V něm jsou ovšem někdy poznámky obsažené v popisu příslušné scény, z nějž se např. dozvíme, že Asomdeus pozoruje Tóbijáše tajně (*clanculum*) nebo že Tóbijáš se po příchodu k řece zuje, aby si umyl nohy (III,1). Podobně jsou někdy scénické efekty zachyceny v chorech, např. když augur vypustí holubice, které na nebi zformují erby Dietrichsteinů a Popelů.

Z výše uvedeného vyplývá, že přítomnost či větší množství scénických poznámek nemůže samo o sobě sloužit jako důkaz toho, že drama bylo skutečně uvedeno na jeviště. Ze čtyř her, u nichž tuto jistotu máme, jsou podrobnější poznámky pouze v jednom (Komenského *Abrahamus*), ve dvou jen ojediněle nebo implicitně v popisech scén (Meissnerova *Ein neu Biblisches Spil* a Dingenauerův *Tobias junior*) a v jednom vůbec (Aquilův *Toboeus*). Naopak u některých dramát na poznámky poměrně bohatých je možné důvodně předpokládat, že provozovány nebyly (Tesákova *Komedie z knihy Ruth*, *Historia duchovní o Samsonovi*) nebo o tom aspoň nemáme spolehlivý doklad (Kyrmezerova *Komedia o bohatci a Lazarovi*). Bez ohledu na konkrétní scénickou realizaci však poznámky spolu se stavbou her mohou vypovídat o tom, s jakým jevištěm autoři byt' jen hypoteticky počítali.

Jeviště

Kromě představení pod širým nebem se v období raného novověku začíná hrát i v uzavřených prostorech (univerzitní aula, soukromé prostory škol, radnice, panovnická sídla), případně v menších otevřených (nádvoří univerzitních kolejí). Zároveň se změnilo umístění diváka vzhledem k jevišti. „Středověký divák [...] mohl sledovat herce od mansionu k mansionu simultánní scény. V divadle humanistickém má již divák své pevné místo v hledišti a dává si děj předvádět na jediné scéně“.¹⁵ Tuto změnu inscenační techniky velmi ovlivnil objev spisu *De architectura libri decem* římského architekta Marca Vitruvia Polliona.

¹⁴ Recedant ergo a sipario in medium theatrum: ubi Abraham loqui pergat.

Komenský, Jan Amos: „Abrahamus patriarcha scena repraesentatus“, in *Dílo Jana Amose Komenského II*, Julie Nováková (ed.), Praha 1973, s. 508.

¹⁵ *Dějiny českého divadla I*, s. 108.

Vitruvius v něm rozlišuje tři základní typy divadelní scény: tragickou, komickou a satyrskou. Východiskem humanistického jeviště se stala komická scéna představující ulici nebo náměstí, tzv. terentiovské jeviště. Na pódiu bylo proscénium a za ním řada příbytků, mansionů, jejichž vchody byly zakryty záclonami. Herci na začátku obvykle vstoupili na jeviště všichni najednou a potom odešli do „domu“ označeného jménem své postav hry, kde setrvali, dokud na ně nepřišla řada. Vedle terentiovské scény se používalo i jednoduché pódium s neutrálním pozadím krytým závěsem (*siparium*). Na volném prostranství, např. na nádvoří Karolína, se někdy hrálo i bez pódia.

Podíváme-li se na rozebírané hry z tohoto hlediska, zjistíme, že jejich děj se skutečně může z většiny odehrávat v exteriéru, i když to tak na první pohled vždy nevypadá.. Např. scéna I,6, v níž se Channa a služebníci loučí se Samuelem, na první pohled vypadá jako scéna interiérová, teprve Chanina replika „K hospodě se již chýlíme“¹⁶ ukazuje, že loučení probíhá během cesty.

Z velké části venku probíhá také Kyrmezerova *Komedia o bohatci a Lazarovi*, s tím, že postavy občas zacházejí „do domu“ a zase z něj vycházejí ven. Na začátku 2. dějství Lazar přichází k boháči Cresovi a velmi pravděpodobně vchází dovnitř nebo alespoň překročí práh, jak vyplývá z boháčovy reakce: „Aj, kdo sem pustil toho žebráka, / tak hanebného mrzkého člověka? / Což padouch nemohl vně nyní zůstat / mne v domě mém při pokoji nechati?“¹⁷ Vevnitř se jistě odehrává i hostina, zatímco Lazar leží venku na hnoji. Jelikož jiný dům než Cresův není v *Komedii o bohatci a Lazarovi* zapotřebí, mohl se snad v tomto případě interiér řešit pouhým roztažením závěsu, dělicího jeviště na ulici dům. Větší otázky vzbuzuje umístění nebe a pekla. Snad Kyrmezer počítal s tím, že nebe bude situováno do vyššího patra, např. na lešení a peklo na jeviště, ev. bude každému z těchto míst vyhrazena jedna polovina scény.

Podobenství o boháči a Lazarovi je velmi krátké, vyžaduje jen několik osob a umožňuje tak snadno dodržet jednotu času a místa. Zdá

¹⁶ Záhrobský z Těšína, Jan: „Héli. Komedia nová česká“, in *České humanistické drama*, Milan Kopecký (ed.), Praha 1986, s. 91.

¹⁷ Kyrmezer, Pavel: „Komedia česká o bohatci a Lazarovi“, in *Divadelné hry Pavla Kyrmezera*, Milena Cesnaková-Michalcoá. (ed.), Bratislava 1956, s. 79–80.

se však, že terentiovské jeviště mohlo být vhodné i pro dramata s komplikovanější stavbou, v nichž se často mění dějiště během jediné repliky. Tyto rychlé změny se pravděpodobně řešily tím nejjednodušším způsobem – herec popošel o několik kroků a ze jeho řeči (případně i z kostýmů apod.) vyllynulo, kde je a s kým mluví.

IX. Hry s biblickými náměty v pobělohorském období

Pobělohorské období znamenalo odchod protestantů z českých zemí nebo jejich konverzi ke katolictví a zánik jejich škol na tomto území. Nejvýznamnějšími provozovateli škol se stali jezuité (v podstatně menší míře i jiné řády – benediktýni, piaristé či premonstráti). I oni dále psali dramata s biblickými náměty, takové hry však v jejich repertoáru představovaly spíše menšinu. V 17. století navíc nastal soumrak biblických her v tom smyslu, jak je chápeme v této práci, i bez ohledu na politické a náboženské poměry. S nastupujícím barokem totiž dochází i ke změně stylu divadelních her, jak co se týče formy, tak pokud jde o způsob zpracování biblických námětů.

Tuto změnu v práci ukazují na dvou jezuitských dramatech o Janu Křtiteli z 1. třetiny 18. století. Jedná se o hru *Veritas prostrata et erecta seu D. Joannes Baptista* (K zemi sražená a pozvednutá pravda čili Sv. Jan Křtitel) Karla Kolčavy (1656–1717) a *Divus Joannes Baptista, praeco poenitentiae in deserto, assertor continentiae in aula* (Svatý Jan Křtitel, hlasatel pokání na poušti, obhájce zdrženlivosti u dvora) Bernarda Pannagla (1666–1734). Kolčava i Pannagl s biblickým námětem zacházeli jinak než autoři v 16. století. Zatímco ti při všech aktualizacích a úpravách předlohy psali stále v první řadě hry o Janu Křtiteli, tragédie obou jezuitů by se daly označit spíše za hry z prostředí panovnického dvora, pro které byl z nějakého důvodu vybrán biblický námět. Jan zde téměř nevystupuje jako prorok a zvěstovatel Kristova příchodu, nepře se s farizeji o otázkách víry, místo toho čelí dvorským intrikám, v nichž jde pouze o přízeň panovníka.

Takovéto nakládání s biblickou látkou je v jezuitských dramatech, zejména v běžné školské produkci, obvyklé. Hlavním cílem autorů není předvést biblický námět jako takový, ale ilustrovat s jeho pomocí nějaké téma. Např. příběh Davida a Jónathana se dal zpracovat jako hra o věrném přátelství, tři mládenci v peci ohnivé se stali hrdiny dramatu, které se nijak neliší od jiných mučednických dramát apod.

Dalším stupněm je pak využití biblického příběhu jako paralely k aktuálnímu dění. Např. tříaktová hra *Judith Holofernis triumphatrix* (Júdit vítězkou nad Holofernem), uvedená v září 1670 na jezuitském gymnáziu v Chomutově, obsahuje dvě dějové linie. Po výstupech věnovaných starozákonnímu příběhu (*protasis*) následují v každém dějství výstupy označené jako *applicatio*, jejichž námětem je boj postavy jménem Helluonius a jeho spojenců proti Rakouskému domu (*Domus Austriaca*).

Biblické látky tedy z bohemikálních dramát nevymizely ani v pobělohorském období, jejich uvádění na scénu však již probíhalo jinou formou a za jiným účelem. Proto se jim v této práci podrobněji nevěnuji a mluvím o nich jako o hrách s biblickým námětem, nikoli o biblickém dramatu, které už v této době neexistovalo.

X. Resumé

This thesis constitutes the very first monograph about the early modern biblical drama in the Bohemian Lands. The main attention is paid to dramas in the Czech language, but Latin and German texts are discussed as well. In addition to that, the bohemical texts are compared with their templates, provided that their exist, or with other dramas dealing with the same topic primarily from the German speaking areas.

The presented publication stems from the biblical drama definition as understood by Wolfram Washof in his monograph *Die Bibel auf der Bühne*. Washof never defines the term “biblical drama” explicitly, but it follows from the materials analyzed in his book that it includes all dramas dealing with biblical topics with the exception of Passion, Easter and Christmas plays. There is a total of sixteen preserved texts from the Bohemian Lands that could be, pursuant to the definition presented above, labeled as biblical dramas.

Among these dramas translations and adaptations are quite strongly represented. Out of the sixteen discussed texts, no template was found for eleven of them. Yet if we focus only on the texts in the Czech language, there are five original pieces, four translations and one adaptation. Thus the ratio in this group changes to 50:50. The Latin dramas as well as the only preserved play in the German language are all originals, but it is hard to draw some conclusions in this case because of the low number of texts that are known to us today.

As it concerns the structure of the plays, all printed versions of these ones are divided into acts and majority of them also into individual scenes. All of them include a prologue and a majority (all vernacular and two Latin dramas) also an epilogue, except for the play about Héli – the version that we have at our disposal nowadays contains no secondary parts. Among the original plays, only Georgius Dingenauer’s *Tobias Junior* contains choruses, which conception is however completely different from both classical tragedies and contemporary drama. They are not independent scenes separating

individual acts, rather they constitute the final scenes of the first three acts and at the same time they connect the play with the wedding on the occasion of which it was performed. Although interludes are generally perceived as common parts of the biblical dramas, only one of the bohemical plays probably includes them, namely *Historia duchovní o Samsonovi*.

All Latin dramas have a prologue, which is separated from an argumentum in three cases (Aquila's Toboeus, Rochotský's Iosephiados comoedia and Comenius' Abrahamus). The final part entitled an epilogue was not known in classical comedies. As regards the bohemical Latin plays, only two contain an epilogue – Aquila's Toboeus and Comenius' Abrahamus. The bohemical Latin plays do not contain choruses, except for

The 17th century brought twilight of biblical plays in the meaning as understood in this book, regardless of political and religious circumstances. It was so, because the emerging Baroque period changed the style of theater plays, both with respect to their form and to the way the biblical themes were approached. The main aim of the authors is not to present a biblical theme as such, but to use it to illustrate some other theme. For instance, the story of David and Jonathan could be approached as a play about loyal friendship; three young men in a fiery furnace became heroes of a drama which in no way differed from other martyrdom dramas, etc. The next stage is to use a biblical story as a parallel to current events.

XI. Seznam literatury

Staré tisky

Aal, Johannes: *Tragoedia. Joannis des Heiligen vorlöffers vnd Töffers Christi Jesu warhaffte Histori, von anfang sines läbens, biß inn das end siner enthauptung*, Bern, 1549.

Aquila z Plavče, Jan: *Toboeus, comoedia sacra et nova. Scripta ad decanum et magistros facultatis philosophicae in Academia Pragensi a M. Ioanne Aquila a Plavcze, anno Domini 1569*, Pragae 1587.

Birck, Sixtus: *Ivdith. Ain Nutzliche History, durch ain Herrliche Tragædi, in spilßweiß für die augen gestellt, Dienlichen, Wie man in Kriegßleüffen, besonders so man von der ehr Gots wegen angefochten wirt, vmb hilff zü Gott dem Herren flehend rüffen soll*, Augsburg 1539.

Birck, Sixtus: „Sapientia Solomonis, drama comico-tragicum“, in *Dramata sacra: comoediae atque tragoediae aliquot e Veteri Testamento desumptae II*, Johannes Opporinus (ed.), Basel 1547, s. 5–50.

Dingenauer, Georgius: *Tobias junior*, Olomouc 1616.

Ein schöne Tragedi von Heli dem Hohenprister / und zwey seinen Sünen / gezogen aus dem ersten buch Samuelis. Allen frommen Eltern / unnd jungen kindern zu nütz / lehr / und warnung, Nürnberg 1548.

Fabricius Leodius, Andreas: *Samson. Tragoedia nova, ex sacra Iudicum historia desumpta, premissis ad eius illustrationem insignibus orthodoxorum Patrum sententiis*, Coloniae 1569.

Flavius, Josephus: *Flavii Iosephi Antiquitatum Iudaicarum libri XX, ad uetera exemplaria diligenter recogniti*, Basileae 1534.

Greff, Joachim: *Ein lieblich und nuzbarlich spil von dem Patriarchen Jakob und seinen zwelff Sonen / Aus dem Ersten buch Mosi gezogen / und zu Magdeburg auff dem Schutzenhoff / im 1535. jar gehalten Dabey ein kurtz und seer schon spiel / von der Susanna / itzund erst gedruckt, Magdeburg 1535.*

Haberer, Hermann: *Ein gar schön Spyl von dem gläubigen vatter Abraham, wie Gott mit im und er uß sim befelch ghandlet: Von einer Burgerschafft zu Lantzburg im Ergouw uff den 29. Mayens gespilt unnd nüllich ußgangen, Zürich 1562.*

Historia duchovní o Samsonovi, silném a udatném někdy vůdci izraelském, v způsob tragedie sepsaná a vzatá z kněh Iudicum od kapitoly třinácté až do sedmnácté, Praha 1608.

Hunnius, Aegidius: „Ruth. Comoedia nova et sacra“, in *Comoediarum seu dramatum sacrorum libellus*, „Francoforti ad Moenum 1586, f. 103r–145.

Kolczawa, Carolus: „Veritas prostrata et erecta seu S. Joannes Baptista“, in *Exercitationes dramaticae Caroli Kolczawae. Pars VI.*, Praegae 1716, s. 5–108.

Konáč z Hodiškova, Mikuláš. „Hra z historií Judith pilně vybraná a rykmy mírnými tuto sepsaná, abychom se v nepravostech poznali a za smilování k Bohu volali, aby nepřátely odvrátil od nás přeukrutné v tento nebezpečný čas,“ in *Kniha o hořekování a nařikání Spravedlnosti, královny a paní všech ctností*, Praha 1547, s. 73r–111v.

Krüginger, Johannes: *Comoedia von dem Reichen Mann vnd Armen Lazaro*, Zwickau 1543.

Krüginger, Johannes: *Die Historia vom Reichen man und armen Lazaro*, Dresden 1555.

Krüginger, Johannes: *Tragoedia von Herode vnd Joanne dem Tauffer*, s. l. 1545.

Lauterbach, Johann: *Heli. Ein grausam erschrecklich Tragedia, Inn diser letzten gefehrlichen zeyt, Allen Gotsfürchtigen Christlichen Eltern, zu einer trewen warnung, rechtschaffen Kinderzucht an zu richten, unnd zu erhalten*, Nürnberg 1559.

Liber decanorum facultatis philosophicae Universitatis Pragensis, ab anno Christi 1367 usque ad annum 1585. Pars II, Monumenta historica Universitatis Carolo-Ferdinandee Pragensis, Praha 1832.

Macropedius, Georgius: „Lazarus mendicus“, in *Omnes Georgii Macropedii Fabulae comicae*, Utrecht 1552, f. G1r–K10r.

Pannagl, Bernardus: „Divus Joannes Baptista, praeco poenitentiae in deserto, assertor continentiae in aula“, in *Musa panagaea, diversa cum thematum tum carminum genera pererrans; poetice docentibus in subsidium, discentibus in prologium proposita a P. Bernardo Pannagl Societatis Jesu*, Pragae 1729, s. 80–177.

Rhodius, Theodorus: „Simson“, in *Theodori Rhodii dramata sacra ad exemplum Veterum*, Francofurti 1615.

Rochotius, Andreas: *Gedeon. Comoedia nova cum primis ad usum scholasticum et conditionem temporum accomodata*, Pragae 1606.

Rochotius, Andreas: *Iosephiados. Comaedia ex Genesis Lib. cap. 39, 40, 41*, Pragae 1607

Rollenhagen, Georg: *Abraham. Des Ertzvaters Abrahams leben und glauben, der Jugend in Schulen und Gesellschaften zu unterricht unnd zu nützlicher Christlicher ubung, in eine kurtze richtige Action oder Spiel gefasset, unnd in Druck verordenet*, Hildesheim 1603.

Schonaeus, Cornelius: „Tobaevs“, in *Terentius Christianus, sev Comoediae Sacrae sex*, Antverpiae 1597, s. 12–73.

Schöpfer, Jacob: *Ectrachelistis, siue decollatus Ioannes*, Straßburg 1565.

Schöpfer, Jacob: *Tentatus Abrahamus. Actio sacra, comice recens descripta. Ex Genesis XXII. capite*, Coloniae 1561.

Stodolius z Požova, Daniel: *Historica tragaedia. Nová žalostivá hra, z Biblí svaté vybrána, o strašlivém podvrácení Sodomy a Gomory a o obětování Isáka s sumama každého aktu, od dvanáctého až do dvamecítmého rozdílu Prvních kněh Mojžišových*. Praha 1586.

Vrána z Litomyšle, Mikuláš: *Komedia česká o ctné a šlechtné vdově Júdit a o Holofernovi, hejtmanu krále Nabochodonozora*. Praha 1605.

Ziegler, Hieronymus: „Heli, sive Paedonothia. Tragaedia ex primo Samuelis desumpta“, in *Dramata sacra: comoediae atque tragoediae aliquot e Veteri Testamento desumptae I*, Johannes Opporinus (ed.), Basel 1547, s. 513–561.

Ziegler, Hieronymus: „Samson. Tragoedia nova, ad exemplum quomodo speranda sit divina ultio & victoria contra Turcas, Christianitatis hostes immanissimos“, in *Dramata sacra: comoediae atque tragoediae aliquot e Veteri Testamento desumptae I*, Johannes Opporinus (ed.), Basel 1547, s. 394–451.

Zovitijs, Jacobus: „Ruth Comoedia“, in *Dramata sacra: comoediae atque tragoediae aliquot e Veteri Testamento desumptae I*, Johannes Opporinus (ed.), Basel, 1547, s. 452–512.

Edice

Ackerman, Hans: „Ein Geistlich und fast nutzlichs Spiel, von dem frommen Gottfürchtigen man Thobia“, in *Dramen von Ackermann und Voith*, Hugo Holstein (ed.), Tübingen 1884, s. 11–67.

Buchanan, Georgius: „Baptistes sive Calumnia“, in *Georg Buchanan. Tragedies*, Peter Sharratt – Patrick Gerard Walsh (eds.), Edinburgh 1983, s. 95–294.

Culmann, Leonhard: „Ein schön Teutsch geistlich Spil von der Witfraw, die Gott wunderbarlich durch den Propheten Elsia, mit dem Öl von ihm Schuldhern erlediget, gezogen auß dem andern Tayl der Künigen am 4. Capitel, zu Trost allen Witwen vnd Waysen“, in *Leonhard Culmann: a literary biography and an edition of five plays; as a contribution to the study of drama in the age of the reformation*, Matthias Wilhelm Senger (ed.), Nieuwkoop 1982, s. 330–389.

Gerengel, Simon: *Das Johannesspiel. Die schön euangelisch History von der enthauptung des heiligen Johannis des Tauffers*, Michael Gebhardt (ed.), Innsbruck 2000.

Greff, Joachim: „Tragoedia des Buchs Iudith jnn Deudsche Reim verfasset“, in *Joachim Greff's Tragoedia des Buchs Iudith. Text Edition and Introduction to the Text*, Ronald William Walker (ed.), Ohio 1978.

„Komedia o králi Šalomůnovi z třetích kněh královských vybraná v českém jazyku na rythmy složena Létha M. D. LXXI. A nyní znovu Léhta (sic!) M. DC. IV. Vytisťena u Jiřika Nygrina“, in *Markolt a Nevím v literatuře staročeské*, Čeněk Zíbrt (ed.), Praha 1909, s. 130–188.

Komenský, Jan Amos: „Abrahamus patriarcha scena repraesentatus“, in *Dílo Jana Amose Komenského 11*, Julie Nováková (ed.), Praha 1973, s. 501–539.

Kyrmezer, Pavel: „Komedia česká o bohatci a Lazarovi“, in *Divadelné hry Pavla Kyrmezera*, Milena Cesnaková-Michalcová (ed.), Bratislava 1956, s. 69–111.

Kyrmezer, Pavel: „Komedia nová o vdově, kterouž Pán Buoh předivným spusobem skrze Elizea proroka od věřitele jejího vysvobodil, vzatá z čtvrté kapitoly čtvrtých kněh Královských. Ku potěšení v těchto těžkých časích všecněm chudým vdovám i sirotkům:

skrže kněze Pavla Kyrmezerského“, in *Divadelné hry Pavla Kyrmezera*, Milena Cesnaková-Michalcová (ed.), Bratislava 1956, s. 113–200.

Kyrmezer, Pavel: „Komedia o Tobiášovi“, in *Divadelné hry Pavla Kyrmezera*, Milena Cesnaková-Michalcová (ed.), Bratislava 1956, s. 201–269.

Meissner, Mathias: „Historica tragoedia. Ein new Biblisches Spil, von dem erschrocklichen untergang Sodom und Gomorra. Item: Von der opfferung Isaac“, in *Ausgewählte Texte aus der deutschen Litteratur Böhmens im 16. Jahrhunderte*, Rudolf Wolkan (ed.), Prag 1891, s. 140–177.

Robletz, Mattheus: *Samson*, Emil Ermatinger (ed.), Frauenfeld und Leipzig 1936.

Sachs, Hans: „Comedia mit 6 personen, das wifwrelin mit dem ölkrug, und hat drey actus“, in *Hans Sachs 10*, Adalbert von Keller (ed.), Tübingen 1876, s. 429–443.

Sachs, Hans: „Ein comedi, mit 16 personen zu recidirn, die Judith“, in *Hans Sachs 6*, Adalbert von Keller (ed.), Hildesheim 1964, s. 56–85.

Sachs, Hans: „Tragedia. Der Abraham, Lott sampt der opfferung Isaac, hat 21 person und 7 actus“, in *Hans Sachs 10*, Adalbert von Keller (ed.), Tübingen 1876, s. 15–45.

Sachs, Hans: „Tragedia mit 6 personen. Die enthaubtung Johannis“, in *Hans Sachs 11*, Adalbert von Keller (ed.), Tübingen 1878, s. 198–212.

Sachs, Hans: „Tragedia mit 14 personen. Der priester Eli mit sein ungeratnen söhnen. Hat fünff actus“, in *Hans Sachs 10*, Adalbert von Keller (ed.), Tübingen 1846, s. 241–261.

Sachs, Hans: „Tragedia, mit 17 personen, der richter Simson, hat fünff actus“, in *Hans Sachs 10*, Adalbert von Keller (ed.), Tübingen 1876, s. 186–215.

Sachs, Hans: „Tragedia, mit neun person zu agiern. Die opferung Isaac. Hat 3 actus“, in *Hans Sachs 10*, Adalbert von Keller (ed.), Tübingen 1876, s. 59–75.

Tesák, Juraj Mošovský: *Komedie Ruth*, Milena Cesnaková-Michalcová (ed.), Bratislava 1973.

Wickram, Jörgen: „Ein schön vnd nützlichs Biblisches Spiel, von dem Heiligen vnd Gottforchtigen Tobia“, in *Georg Wickram. Sämtliche Werke 11*, Hans-Gert Roloff (ed.), Berlin – New York 1971, s. 131–333.

Záhrobský z Těšína, Jan: „Héli. Komedia nová česká“, in *České humanistické drama*, Milan Kopecký (ed.), Praha 1986, s. 77–170.

Sekundární literatura

Ansorge, Claudia – Dieter, Cora – Knäpper, Titus (eds.): *Gewaltgenuss, Zorn und Gelächter: die emotionale Seite der Gewalt in Literatur und Historiographie des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Göttingen 2015.

Bacon, Thomas I: *Martin Luther and the Drama*, Amsterdam 1976.

Barlmeyer, Werner: „'Vita sub Dei alis'. Juraj Tesák Mošovskýs Drama ‚Ruth‘ in der humanistischen Tradition“, in *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern*, Hans Berd Harder – Hans Rothe (eds.), Köln – Wien 1988, s. 483–512.

Best, Thomas W.: *Macropedius*, New York 1972.

Blackburn, Ruth H: *Biblical Drama under the Tudors*, The Hague–Paris 1971.

Bloemendal, Jan: „Neo-Latin Drama“, in *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, Philip Ford – Jan Bloemendal – Charles Fantazzi (eds.), Leiden – Boston 2014, s. 473–484.

Bloemendal, Jan: „Similarities, Dissimilarities and Possible Relations Between Early Modern Latin Drama and Drama in the Vernacular“, in *The Early Modern Cultures of Neolatin Drama*, Philip Ford – Andrew Taylor (eds.), Leuven 2013, s. 149–154.

Bloemendal, Jan (ed.): *The Latin Playwright Georgius Macropedius (1487–1558) in European Contexts*, Turnhout 2010.

Bloemendal, Jan – Norland, Howard B. (eds.): *Neo-Latin Drama and Theatre in Early Modern Europe*, Leiden – Boston 2013.

Bobková-Valentová, Kateřina: *Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia*, Praha 2006.

Bobková-Valentová, Kateřina – Bažil, Martin: „Der Autor als verborgener Regisseur. Anweisungen zur Aufführung in der Handschrift von Georgius Auschitzers Spiel *Aquila principalium duorum sanctorum*... (Schweidnitz, 1703)“, in *Theory and Practice in 17th–19th Century Theatre. Sources, Influences, Texts in Latin and in The Vernacular, Ways towards Professional Stage*, Czibula, Katalin – Demeter, Júlia –Pintér, Márta Zsuzsanna, Eger 2019, s. 91–103.

Bobková-Valentová, Kateřina –Bočková, Alena –Jacková, Magdaléna et al. (eds.): *Sv. Jan Nepomucký na jezuitských školních scénách. Theatrum Neolatinum I*, Praha 2015.

Bočková, Alena: *Historia S. Joannis Nepomuceni. Zpráva historická o životě sv. Jana Nepomuckého aneb Podoby barokního překladu*, Praha 2015.

Boldan, Kamil – Neškudla, Bořek – Voit, Petr: *The Reception of Antiquity in Bohemian Book Culture from the Beginning of Printing until 1547*, Turnhout 2014.

Bolte, Johannes: „Zovitius, Jakob“, in *Allgemeine Deutsche Biographie* 45, Leipzig 1900, s. 440–441.

Bossaert, Benjamin – Brázdová Toufarová, Eva – Engelbrecht, Wilken et al. (eds.): *Nizozemské divadelní hry ve středověku. Vznik a vývoj žánru, jeho tematika, jazykové prostředky a využití středověkých nizozemských divadelních textů v současné didaktice*, Olomouc 2019.

Bretschneider, Werner: *Die Parabel vom verlorenen Sohn. Das biblische Gleichnis in der Entwicklung der europäischen Literatur*, Berlin 1978.

Černý František (ed.): *Dějiny českého divadla I*, Praha 1968.

Davidson, Clifford – Walsh, Martin W. – Broos, Ton J. (eds.): *Everyman and Its Dutch Original, Elckerlijc*, Kalamazoo 2007.

Diehl, Paul Heinrich: *Die Dramen des Thomas Naogeorgus in ihrem Verhältnis zur Bibel und zu Luther*, Borna-Leipzig 1915.

Ford, Philip – Green, Roger (eds.): *George Buchanan: Poet and Dramatist*, Bristol 2009.

Forst, Vladimír – Merhaut, Luboš – Opelík, Jiří (eds.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce 1–4*, Praha 1985–2008.

Gaß, Wilhelm: „Hunnius, Ägidius“, in *Allgemeine Deutsche Biographie* 13, Leipzig 1881, s. 415–416.

Goedeke, Karl – Titmann, Julius (eds.): *Deutsche Dichter des sechzehnten Jahrhunderts. Zweiter Band*, Leipzig 1868.

Goodblatt, Chanita – von Contzen, Eva (eds.): *Enacting the Bible in Medieval and Early Modern Drama*, Manchester 2020.

Guastella, Gianni: „Ornatu prologi: Terence’s Prologues on the Stage/on the Page“, in *Terence between Late Antiquity and the Age of Printing. Illustration, Commentary and Performance*, Andrew J. Turner – Giulia Torello-Hill (eds.), Leiden 2015, s. 200–218.

Havelka, Tomáš: *Komika českého raně novověkého bohemikálního dramatu*, disertační práce, FF MU, Ústav české literatury a knihovnictví 2009.

Hlaváček, Petr: „Matthaeus Meissner (+ cca 1600) – rektor městské školy v Chomutově. Etuda k dějinám konfesionalizace česko-saského prostoru“, in *Comotovia 2005. Sborník příspěvků z konference věnované výročí 400 let vykoupení Chomutova z poddanství (1605–2005)*, Petr Rak (ed.), Chomutov 2006, s. 71–78.

Holstein, Hugo: *Dramen und Dramatiker des sechzehnten Jahrhunderts*, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 18, 1886, s. 406–447.

Hon, Jan K: *Übersetzung und Poetik. Der deutsche Prosaroman im Spiegel tschechischer Übersetzungen der Frühen Neuzeit*, Heidelberg 2016.

Hrabák, Josef: „Poznámky o verši českého dramatu v období renesance“, in *Franku Wollmanovi k sedmdesátinám. Sborník prací*, Praha 1958.

Hrabák, Josef: *Staročeské drama*, Praha 1950.

Jacková, Magdaléna: *Divadlo jako škola ctnosti a zbožnosti. Jezuitské školské drama v Praze v první polovině 18. století*, Praha 2011.

Jacková, Magdaléna: „Divadlo, Bible a škola“, *Český jazyk a literatura* 64, 4, 2014, s. 177–184.

Jacková, Magdaléna (ed.): *Nejmírnější Pallas. Hry určené gramatikálním třídám jezuitských gymnázií. Theatrum Neolatinum 2*, Praha 2016.

Jacková, Magdaléna: „Der verlorene Sohn in jesuitischen

Schultheaterstücken aus der böhmischen Ordensprovinz“, in *Jezuitská kultura v českých zemích | Jesuitische Kultur in den böhmischen Ländern*, Gertraude Zand – Stefan Michael Newerkla (eds.), Brno 2018, s. 275–293.

Jacková, Magdaléna: „Jest krygsman a jest v něm srdce jako džber aneb Známá neznámá hra o Samsonovi“, *Divadelní revue* 30, č. 2, 2019, s. 37–48.

Jacková, Magdaléna: „Comment dramatiser le récit biblique“, in *Theory and Practice in 17th–19th Century Theatre. Sources, Influences, Texts in Latin and in the Vernacular, Ways Towards Professional Stage*, Czibula, Katalin – Demeter, Júlia – Pintér, Marta (eds.), Eger 2019, s. 9–19.

Jacková, Magdaléna: „Křesťanští Terentiové v českých zemích. Antické inspirace ve třech bohemikálních hrách o Tobiášovi“, *Česká literatura* 2019, č. 6, s. 825–846.

Jacková, Magdaléna: „Prologues, Choruses and Epilogues in Jesuit School Plays from Provincia Bohemia SJ“, in *A szövegétől a szcenikáig. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből I*, Czibula Katalin – Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna (eds.), Eger 2016.

Jakubcová, Alena (ed.): *Starší divadlo v českých zemích do konce 18. století. Osobnosti a díla*, Praha 2007.

Jireček, Josef: *Staročeské divadelní hry*, Praha 1878.

Kearns, Emily: „Pagan Wisdom, Christian Revelation: Two Latin Biblical Plays“, *Humanistica Lovaniensia*, č. 36, 1987, s. 212–238.

Klosová, Markéta: *Divadelní svět J. A. Komenského*, Praha 2016.

Kolár, Jaroslav: „Rozmlouvání Šalomouna s Markoltem a lidová smíchová kultura v českých zemích“. *Česká literatura* 22, č. 2, 1974, s. 122–135.

Kopecký, Milan (ed.): *České humanistické drama*, Praha 1986.

Kopecký, Milan: „K počátkům českého dramatu v období renesance“, *Listy filologické* 86, č. 2, 1963, s. 290–304.

Kopecký, Milan: *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova: příspěvky k poznání české literatury v období renesance*, Praha 1962.

Kopecký, Milan: „Problematika tvorby Tobiáše Mouřenína“. *Sborník prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*, č. D 38, 1991, s. 131–139.

- Kopecký, Milan (ed.): *Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba*, Milan Kopecký (ed.), Praha 1995.
- Král, Josef: „Aquilova komoedie o Tobiášovi“, *Sborník filologický* 4, 1913, s. 32–54
- Lähnemann, Henrike: *Hystoria Judith. Deutsche Judithdichtungen vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*, Berlin 2006.
- Lorenz, Nicole: *Das sächsische Reformationsdrama als Bindeglied zwischen mittelalterlichen und neuzeitlichen Aufführungsformen und Kommunikationsmedium der Reformation*, Chemnitz 2014.
- Menčík, Ferdinand: *Příspěvky k dějinám českého divadla*, Praha 1895.
- Meier, Christel (ed.): *Akteure und Aktionen. Figuren und Handlungstypen im Drama der Frühen Neuzeit*, Münster 2008.
- Metz, Detlef: *Das protestantische Drama. Evangelisches geistliches Theater in der Reformationszeit und im konfessionellen Zeitalter*, Köln – Wiemar – Wien 2013.
- Muir, Lynette R.: *The biblical drama of medieval Europe*, Cambridge – New York 2003.
- Novák, Arne: „Příspěvky k dějinám českého humanismu“, *Listy filologické* 36, č. 3/4, 1909, s. 209–230.
- Parente, James A.: „The Paganization of Biblical Tragedy“, *Humanistica Lovaniensa* 37, 1988, s. 209–237.
- Parente, James A.: *Religious Drama and the Humanist Tradition. Christian Theater in Germany and in the Netherlands 1500–1680*, Leiden – New York – Kobenhavn – Köln 1987.
- Poláčková, Eliška: „Mutato nomine dicor nunc Homulus. Latin Translation of the Morality Play of Elckerlijc“, *Listy filologické* 134, č. 3–4, 2011, s. 323–339.
- Popelková, Eva: *Les tragédies de Sénèque et leur réception dans le théâtre jésuite scolaire de la province tchèque aux XVIIe et XVIIIe siècles (1623–1773)*, disertační práce, FF UK, Ústav řeckých a latinských studií – Université PSL École Pratique des Hautes Études 2019.
- Rettelbach, Johannes: „Sachs, Hans“, in *Neue Deutsche Biographie* 22, Berlin 2005, s. 330–332.
- Ryba, Bohumil: „Literární činnost Karla Kolčavy“, *Časopis Matice moravské* 50, 1926, s. 434–565.

Sedláček, August: „Příčinky Litomyšlské k dějinám české literatury“, *Památky archaeologické a místopisné, organ Archaeologického sboru Musea království českého a Historického spolku v Praze* 9, č. 1, 1871, s. 39–44.

Senger, Matthias Wilhelm: *Leonhard Culmann. A literary biography and an edition of five plays. As a contribution to the study of drama in the age of the reformation*, Nieuwkoop 1982.

Schulze, Ursula: *Geistliche Spiele im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Von der liturgischen Feier zum Schauspiel. Eine Einführung*, Berlin 2012.

Sochorová, Ludmila: „K původu lidové masopustní frašky zvané Salička“, *Česká literatura* 34, 1986, s. 253–258.

Spengler, Franz: *Der verlorene Sohn im Drama des XVI. Jahrhunderts. Zur Geschichte des Dramas*, Innsbruck 1888.

Storchová, Lucie: *Paupertate styloque connecti. Utváření humanistické učenecké komunity v českých zemích*, Praha 2011.

Storchová, Lucie: *Bohemian School Humanism and its Editorial Practices (ca. 1550–1610)*, Brepols 2014.

Storchová, Lucie – Ratajová, Jana (eds.): *Žena není přišera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.

Svatoš, Martin: „Bernardus Pannagl“, in *Slovník latinských spisovatelů*, 2. vydání, Praha 2004, s. 441–442..

Svoboda, Karel: „Jana Záhrobského biblická hra ‚Heli‘“, *Časopis Musea království českého* 91, č. 1, 1917, s. 21–25.

Škovierová, Angela: „Divadelné hry ako forma vzdelávania v humanistickom školstve. (Divadelné hry Ondreja Rochotského. Úvod do problematiky)“, *Studia Historica Nitriensia* 21, Nitra, 2017, s. 162–169.

Škovierová, Angela: „Školská divadelná hra Gedeon v spracovaní humanistického básnika Ondreja Rochotského“, in *Hortus Graeco-Latinus Cassoviensis II. Zborník príspevkov z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky*, Košice 2018, s. 231–240.

Thiel, Gudrun: „Die Spiele vom Reichen Mann und Armen Lazarus und die Jedermannsdramen – ars vivendi versus ars moriendi?“, *Daphnis* 19, 1990, s. 161–188.

- Truhlář, Antonín – Hejnic, Josef – Hrdina, Karel – Martínek, Jan: *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě 1–6*, Praha 1966–2011.
- Voit, Petr: *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I, II*, Praha 2013, 2017.
- Voit, Petr: „Česká knižní kultura doby Václava Hájka z Libočan. Na okraj jednoho badatelského vakua“, *Česká literatura*, 2, 2014, 163–183.
- Voit, Petr: *Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006.
- Voit, Petr: „Humanismus v novém konceptu literatury českých zemí (1. polovina 16. století)“, *Česká literatura*, 2, 2017, s. 181–212.
- Wagenknecht, Christian: *Deutsche Metrik. Eine historische Einführung*, München 1981.
- Wailes, Stephen L.: *The Rich Man and Lazarus on the Reformation Stage. A Contribution to the Social History of German Drama*, Selinsgrove 1997.
- Walker, Ronald William (ed.): *Joachim Greff's Tragoedia des Buchs Judith. Text Edition and Introduction to the Text*, Ohio 1978.
- Washof, Wolfram: *Die Bibel auf der Bühne*, Münster 2007.
- Wellen, Alexander von: „Schonaeus, Cornelius“, in *Allgemeine Deutsche Biographie* 34, Leipzig 1892, s. 731–733.
- Winter, Zikmund: *O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje*, Praha 1899
- Winter, Zikmund: *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století: kulturně historický obraz*, Praha 1901.
- Wolfgang, Michael F.: *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern–Frankfurt am Main–Nancy–New York 1984.
- Wolkan, Rudolf (ed.): *Ausgewählte Texte aus der deutschen Litteratur Böhmens im 16. Jahrhunderte*, Prag 1891.
- Wolkan, Rudolf: *Böhmens Antheil an der deutschen Litteratur des XVI. Jahrhunderts*, Prag 1894.
- Zajíček, Stanislav: „Komenského školní hra Abrahamus patriarcha“, *Studia Comeniana et historica* 17, č. 34, 1987, s. 12–28.
- Zárybnický, Zdeněk: *Musa panagaea Bernarda Pannagla*, magisterská diplomová práce, FF UK 2007.
- Zíbrt, Čeněk: *Markolt a Nevím v literatuře staročeské*, Praha 1909.